

ПИТАННЯ ЧИТАЧЕЗНАВСТВА

Тетяна НОВАЛЬСЬКА

Українські просвітяни про вивчення «читача з народу»

У статті аналізуються перші спроби українських просвітян щодо вивчення українського читача у другій половині XIX – на початку XX ст.: від постановки проблеми до практичних дій у цьому напрямі.

Цікавою і малодослідженою сторінкою вивчення українського читача є період другої половини XIX – початку XX ст. Саме в цей час на сторінках періодичних видань широко обговорювались проблеми освітнього руху на українських землях, існування і розвитку рідної мови, літератури, книговидавництва та книгорозповсюдження. Одночасно підкреслювалась важливість вивчення читача з народу. Актуальність означеної теми пов'язана з подальшим дослідженням історичних витоків вивчення читача та читачівства й виявлення історико-теоретичного цілісного процесу становлення і розвитку українського читачезнавства як особливої галузі знання.

Одним із перших, хто звернувся до витоків зазначеної теми, був Д. Балака. Його бібліографічний покажчик «Вивчення українського читача» [3] є важливим джерелом для сучасних дослідників. Серед російських дослідників історії вивчення читачів слід відзначити Б. Банка, який у своїй монографії «Изучение читателей в России (XIX век)» аналізує діяльність М. Корфа та Х. Алчевської [4].

Творчому та життєвому шляху українських просвітителів, чия діяльність була пов'язана з книгою і читачем, освітою простого народу, дитячим читанням, присвячено роботи сучасних дослідників Л. Грінберг, С. Зворського, Т. Ківшар, Г. Ковальчук, О. Коновця, В. Лутовінової, Н. Побірченко, А. Погрібного, І. Тимошенко та інші. Їхні публікації хоч і заклали підґрунтя для подальших поглиблених конкретно-історичних розробок читачезнавчої проблематики, але дослідження витоків вивчення читачів та читання в Україні не стало предметом спеціального дослідження. Планомірне і поступове розгортання цього процесу припадає на другу половину XIX ст. Увага до читачів у

цей період посилюється з боку письменників, публіцистів, літераторів, педагогів, які намагалися визначити вплив друкованого слова на свідомість, світогляд читаючого населення.

Слід підкреслити, що друга половина XIX ст. характеризується помітною активізацією визвольних змагань української, патріотично налаштованої інтелігенції, пошуком нових, легальних форм боротьби за громадянські свободи. Навіть за нелегких умов після розгрому царською владою Кирило-Мефодіївського братства (1847) передові просвітяни поволі ставали на ноги, передбачали скасування кріпосництва, відчуваючи необхідність рішучих дій. Після реформи 1861 р. в Україні дедалі ширше розгортається культурницький рух, реалізуються деякі освітні наміри (організація недільних шкіл, відкриття бібліотек, заснування просвітницьких організацій, названих громадами, та інше). Недільні школи, бібліотеки та громади засновуються в 60–70-х роках XIX ст. у Києві, Чернігові, Полтаві, Одесі, Катеринославі та інших містах, вносячи позбавлення в суспільне життя, активізуючи національну свідомість народу новими ідеями.

Важливу роль у культурно-освітньому русі відігравали видатні педагоги, письменники, вчені, чия діяльність і виступи в пресі, творча спадщина були могутнім фактором для формування та розвитку національної ідеї, громадянського пробудження й оздоровлення суспільства. Значний внесок у цю справу зробили Т. Шевченко, М. Старицький, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський, М. Лисенко, М. Костомаров, В. Антонович, О. Потебня, М. Драгоманов, О. Русов, десятки й десятки інших культурно-мистецьких діячів другої половини XIX – початку XX ст., справжніх патріотів українства.

Сучасна дослідниця Н. Побірченко, аналізуючи педагогічну і просвітницьку діяльність україн-

Новацька Тетяна Василівна, канд. іст. наук, доцент, докторант КНУКіМ.

ських громад у другій половині XIX ст. – на початку XX ст., спираючись на роботи С. Русової та В. Прокоповича, наводить факти щодо рівня грамотності українського населення на Київщині наприкінці XIX ст. [14]. Так, С. Русова у праці «Загальноземський з'їзд в справах народної освіти» констатувала, що «найнекультурнішою нацією треба вважати українців, тобто корінне населення, яке на Київщині становило 79,2%». На підтвердження такого висновку С. Русова наводить факти, які засвідчують: найнижчий відсоток грамотних – серед українців (окрім українців тут представлені росіяни, поляки, євреї). Ось так виглядала картина письменності на Київщині:

	батьки	матері	діти
українці	48,5%	9,6%	67,8%
росіяни	81,2%	32,4%	72,4%
поляки	54,9%	31,3%	75,5%
євреї	73,7%	39,0%	84,4%

Оце і є реальні плоди колоніально-великодержавницької політики царизму в Україні. Подумати тільки: корінне населення перебуває в найгіршому становищі щодо грамотності порівняно із некорінними етносами (росіяни, поляки, євреї тощо) [14, с. 157]. У Росії – 1,3% інтелігентних людей, в Україні ж – 0,5%, а грамотних – лише 13%. І за цим показником наприкінці XIX ст. Україна посідає останнє місце в імперії [14, с. 45].

Розвал освіти в Україні, майже повна безграмотність народу буквально «волали» до демократичної інтелігенції, закликаючи братися до праці в галузі освіти і виховання. І хоча в цьому випадку одразу на перший план виходять заборони, гостре ставлення влади, особливо після травня 1876 р., до української школи, книжки, мови, науки тощо, національно-патріотична інтелігенція не згортала «ідеї Тараса Григоровича Шевченка».

Стоячи на висоті європейської освіти, культурна громадськість України усвідомлювала всю глибину прірви між собою й неграмотним людом, прірви, зумовленої взаємним відчуженням. Усі чекали рятунку в будучині, спішили до нового життя, основа добробуту якого не мислилась без освіти простого народу – єдиного носія високих моральних прикмет, представника української нації, доведеного царським урядом до крайнього соціального зубожіння і безпросвітної темряви.

Діячі суспільно-просвітницького руху пов'язували освіту перш за все з розповсюдженням книги серед народу. Досить широко в ті часи обговорювалось питання про укладання і видання спеціальної літератури, про відбір книг для читання з кола «загальної літератури», про організацію книжко-

вої торгівлі і бібліотек (статті у журналах «Основа», «Зоря», «Нова громада», «Літературно-науковий вісник», замітки П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, роботи Х. Алчевської, Б. Грінченка та інших). Саме завдяки друкованому слову мали закріплюватись і поширюватись знання, здобуті у початковій школі. Разом з тим, робота з книгою, її популяризація й розповсюдження вимагали знань народного читача – знань його інтересів, ставлення та сприйняття читачами рекомендованої літератури. І це з розумінням сприйняла освічена більшість тогочасного українства.

Насамперед, слід проаналізувати матеріали, у яких йдеться про постановку питання стосовно мети, змісту і шляхів вивчення народного читача, що передувало практичним діям у цьому напрямі. Друковані праці українських діячів освіти, культури, науки, як правило, спеціально не були присвячені питанню вивчення читача: в їхніх роботах, головним чином, наголошувалось на розповсюдженні письменності, розвитку початкової школи, існуванні української мови і літератури, народної педагогіки та освіти, але й дослідження читача знаходили там своє відображення. Саме це й зумовило важливість наукової постановки досліджуваної проблеми.

Досить широко ці проблеми висвітлювались на сторінках періодичних видань. Одним із перших українських часописів, на сторінках якого активно обговорювались питання існування і розвитку української мови, літератури, вивчення книги й читача, був журнал «Основа: Южно-русский ученый вестник» (1861–1862), що об'єднував довкола себе майже всі літературно-наукові сили тодішньої Малоросії. Редакторами були П. О. Куліш та М. І. Костомаров.

П. О. Куліш, громадський діяч, історик, етнограф, фольклорист, у публіцистичному циклі «Листи з хутора» та інших творах порушував питання існування української мови та літератури, підкреслюючи необхідність вивчення того, для кого ця література створюється – читача з народу: «свій народ треба добре знати, коли хочеш для його писати» [11].

Наголошував на вивченні українського читача з метою укладання для нього наукових книг [10, с. 5] М. І. Костомаров – громадський діяч, історик, письменник, етнограф, фольклорист.

З метою висвітлення просвітницької діяльності в «Основі» було опубліковано тематичні огляди періодичних видань про жіночі гімназії, недільні сільські народні школи. У часописі вперше в українській періодиці в середині XIX ст. з'явився

аналітичний огляд, присвячений питанням бібліотечної справи, де йшлося про відкриття й функціонування громадських бібліотек в Одесі, Керчі, Житомирі, Катеринославі, Сумах, Новгороді-Сіверському. Йшлося про склад фондів, контингент читачів бібліотек, їхні читацькі уподобання, що містили деякі елементи дослідження [13].

Аналізуючи стан шкільної освіти, А. Городиський писав: «школа должна научить отрока читать всякую книгу и научить не механически, не по памяти, а со смыслом...» [6, с. 13]. Автор статті наголошував на необхідності відділення шкільної освіти від церкви, про визначення рівня освіченості людини. Критеріями оцінки були: розуміння прочитаного, вироблення здатності переказувати тексти та утримувати матеріал в пам'яті. Інакше кажучи, це були зародки соціологічних досліджень. Вироблялися перші підходи та спроби щодо застосування математичного методу в соціологічному дослідженні. Роздуми про значення бібліотек для розвитку освіченості населення наявні у статті В. Гавриша, присвяченій десятиріччю Канівської публічної бібліотеки. Хоч бібліотека не могла пишатися значною кількістю відвідувачів та різноманітними книжковими фондами, проте її перший ювілей дав привід авторові змалювати картину її роботи досить емоційно [5].

Отже, діяльність часопису сприяла справі розвитку української журналістики, мови й літератури, але й заклала підвалини у вивчення українського читача і читання на науковій основі.

Пізніше, вже в 20-ті роки ХХ ст., проаналізувавши вже вироблені наукою напрями в дослідженні читачівства, український бібліотекознавець Д. А. Балика «зробив спробу накреслити можливі напрями, які дали б змогу вивчати читача в залежності від типу бібліотек і відповідно до різних завдань, щодо читачівства бібліотечних і взагалі наукових установ для бібліотечної мети, для бібліографа, для соціолога, історика літератури, критика» [1].

Проаналізувавши велику кількість наукових джерел, Д. Балика визначив п'ять напрямів (одночасно він вживає термін «метод» і «підхід») у вивченні читачів, серед яких був і публіцистичний напрям. Публіцистичний метод, стверджував Д. Балика, був першим у вивченні читачів у 60–70-ті роки ХІХ ст. Автор зазначав, що українських письменників і публіцистів відрізняло те, що, здебільшого самі вихідці з народу, вони краще знали свій народ, його запити, його читацькі інтереси, ніж їхні «російські брати» [1, с. 18].

У період написання даної роботи (20-ті роки ХХ ст.)

публіцистична оцінка читачівства була особливо розповсюджена в російській періодиці («Красная печать», «Рабочий клуб», «Книгоноша» тощо).

«Публіцистичний підхід, – вказував Д. Балика, – має цінність лише як розвідка та пропозиція». І далі: «Публіцист розглядає явище літератури, питання читачівства тощо з погляду громадянських ідеалів тієї чи іншої групи громади» [1, с. 17]. Досить об'єктивно автор вирізняє недоліки цього напрямку і його позитивні сторони: «Безумовно, в цьому вивченні багато інтуїції, безумовно, і в статтях українських авторів більше матеріалу про те, чим повинна бути українська книга, український часопис, а не вивчення «як читають» і яких читачів доводилося бачити, що являє з себе сучасна їм книга» [1; с. 19]. Проте публіцистичний напрям зробив «розвідку в царину вивчення читачівства і питання книжкового впливу».

Узагальнюючи науковий доробок по вивченню читачів у публічних бібліотеках, сучасна дослідниця І. В. Тимошенко визначила одним із перших публічно-інформативний напрям і зазначила: «публічно-інформативний напрям вивчення читачів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. еволюціонував від емоційних роздумів про необхідність знання народного читача до узагальнення результатів конкретної діяльності по вивченню читачів з народу за наслідками навчання й спілкування з ними у народних і недільних школах, публічних і громадських бібліотеках» [16].

За теоретичними роздумами було розпочато практичні дії. Прикладом такої діяльності є творчий доробок Б. Грінченка, М. Корфа і Х. Алчевської.

Значний внесок у справу вивчення читачів належав організатору земських і недільних шкіл Катеринославської губернії (сьогодні – Кіровоградська область) М. О. Корфу, який упродовж 1867–1872 рр. створив не тільки мережу початкових шкіл у багатьох повітах, але й провів ряд курсів для дорослого населення [16, с. 64–65], де в ході занять щоденно передбачалась одна година для голосного читання, дві години щотижня – для бесід про прочитану книжку за заздалегідь визначеним переліком питань. Використання бесіди та спостережень за учнем повинно було допомогти вчителю вести індивідуальну роботу, підбирати книги для самостійного читання. М. О. Корф прагнув організувати бібліотеки в усіх земських школах і зробити їх доступними для сільського населення. Він писав: «тільки коли книгу пропагують, а читача вивчають, можна вважати, що бібліотека відповідає своєму призначенню» [16, с. 65].

Перевірив свої припущення М. Корф за допомогою експерименту по визначенню рівня освіти серед 500 бажаючих, доповнив ці дані відомостями з попереднього досвіду і зробив висновки про те, що книжки є у 80% опитаних, у невеликій кількості (по 1–2 на дім). Серед них переважала література духовного змісту, календарі, твори російських класиків, книжки по веденню та організації сільського господарства, любочні видання.

М. Корф вважав, що на селі існує потреба у розумній книзі, слід задовольнити прагнення селян до читання і допомогти використати її для самоосвіти. Його ідеї, методологічні напрацювання мали вплив на розгортання вивчення читачів у інших земських і недільних школах.

В 1883 р. М. О. Корф опублікував типовий «Каталог народної бібліотеки», який призначався для бібліотек земських шкіл і складався, в основному, з творів російської класичної й релігійної літератури [16, с. 67].

Робота з книгою і вивчення читачів активно проводилась у Харківській приватній жіночій школі під керівництвом Х. Д. Алчевської в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. Працівниками школи (вони ж виконували і функції бібліотекарів) були розроблені спеціальні переліки творів переважно художньої класичної літератури та складені запитання, які необхідно було обговорити з ученицями, тобто було поставлено завдання вивчити читача-«простолюдина», увійти з ним в контакт з метою перевірки гіпотез, одночасно корисних і цікавих як для науки, так і для самого читача [12, с. 31].

Бесіди про прочитану книгу було організовано у вигляді «перепитування». Під час обговорення заслуховувався переказ прочитаного, з'ясовувалось, чи засвоєно зміст, рівень його розуміння, враження від твору в цілому та від окремих епізодів, обговорювались вчинки дійових осіб. Тобто, визначалась готовність учениць до читання тієї чи іншої книги і перевірялась рекомендована література. Отже, «перепитування» слугувало одночасно для вивчення читачів і для індивідуального керівництва їхнім читанням, яке полягало у регламентації кількості і змісту виданих книжок; їх підбір зумовлювався підготовкою й розвитком читача, але не його інтересами; потім до методів роботи з ученицями-читачками додалися голосні читання з коментарями викладачів та аналіз домашніх творів. Проводились спостереження за рівнем емоційного

впливу на аудиторію, які фіксувались у спеціальних щоденниках [12].

За результатами діяльності було підготовлено й видано три томи бібліографічного покажчика «Что читать народу? Критический указатель книг для народного и детского чтения» (СПб., 1884–1889, 1906 рр.). З приводу цього покажчика М. Здобнов писав: «Це був перший в Росії досвід вивчення читацьких інтересів... і збірник читацьких відгуків про книги» [9, с. 482].

На думку В. Лутовінової, Х. Алчевською було доведено, що читачеві з «народних низів» не потрібна якась особлива «народна» література, за яку нерідко видавалися низькопробні видання, оскільки цей читач здатний сприймати й розуміти практично все в зарубіжній і вітчизняній класиці, що вважалося недоступним для його інтелекту [12, с. 31].

Становить інтерес для сучасних дослідників творчий доробок Б. Грінченка – письменника, педагога, громадського діяча, просвітянина, публіциста. Свої численні враження, аналіз особливостей читання й сприйняття селянством прочитаних і прослуханих книжок він виклав у низці статей, опублікованих у львівських і київських часописах на межі двох століть та в першій частині народознавчої книги «Перед широким світом» (1907). На думку С. Л. Зворського, одного з сучасних дослідників просвітницької діяльності Б. Грінченка, – «це перше в Україні дослідження соціології народного читання, написане на ґрунтовному рівні» [8, с. 16].

На власному досвіді Б. Грінченко переконався, що прості читачі захоплено сприймали Шевченка і Франка, Гоголя й Мільтона, Шіллера і Софокла, і дійшов висновку, що «народові треба давати читати все те, що читає інтелігенція». С. Зворський відзначав, що Б. Грінченко більше як на два десятиліття випередив М. Рубакіна, зобразивши в яскравій художній формі різні типи читачів-українців, їхню психологічну реакцію на ті чи інші твори, сюжетні колізії [8, с. 19]. Хоча Б. Грінченко не встиг теоретично обґрунтувати типові особливості читацького менталітету українського селянства, він залишився одним із фундаторів психологічних і соціологічних розвідок у сфері вивчення читача і читання.

За порадою Х. Алчевської у 1888 р. Борис Грінченко уклав «Каталог книг учительської бібліотеки». Він займався вивченням запитів та читацьких інтересів малописьменних селян, які висвіт-

лив у цілій низці публікацій у київських, львівських та московських періодичних виданнях. З часом деякі аспекти діяльності Х. Алчевської стали причиною глибокого ідейного конфлікту з Б. Грінченком, який вимагав послідовного дотримання принципу навчання рідною мовою (чому, на його думку, не надавала належного значення Х. Д. Алчевська), а, головне, він не приховував свого ставлення до тяжкого стану селян в економії Алчевських.

Серед сучасних дослідників цього питання патріотична спрямованість роботи Х. Алчевської не викликає сумнівів. Так, В. Лутовінова відзначає, що «обмеження, накладене царським урядом на літературу для народних читань, не дало змогу відобразити дійсну роботу гуртка з масовим читачем, ... примусило відмовитися від літератури, яка використовувалась для народних читань» [12, с. 31].

Проте, слід все ж віддати належне Х. Д. Алчевській не тільки за багаторічну діяльність з популяризації художніх творів, а й за те, що в її школі був розроблений і здійснений експеримент по організації вивчення читачів шкільної бібліотеки та змісту їх читання. Х. Алчевська ввела у науковий обіг поняття «читачознавство». Сучасні вчені визначають його «як науку, що вивчає читача, його інтереси, сприймання ним друкованого слова в контексті соціальних та інших проблем певної епохи» [12, с. 32].

Д. А. Балика відзначав, що «харківська діячка Алчевська уперше поставила питання про книжки для народних бібліотек та, всупереч Л. Толстому та поширеному в Росії погляду, довела власним досвідом, що народ чудесно розуміє високохудожні твори» [2, с. 111].

Звернення до досліджень читачів, як показав аналіз проблеми, визначався на той час потребами в такому типі людини, яка була б здатна вирішувати складні завдання в інших, ніж це було раніше, економічних, соціальних, політичних умовах. Зі змінами в соціально-політичному житті суспільства в період українського державотворення, української революції, встановлення і закріплення радянської влади, з розгортанням процесів українізації у 20-ті роки ХХ ст. на сторінках масових періодичних видань з'являються емоційно забарвлені заклики залучати до читання україномовної періодики і книжок робітників, службовців, селян.

Таким чином, у публікаціях у періодичних виданнях (з 60-х років ХІХ ст.) починають з'являтися такі компоненти наукового підходу до читачознавчих досліджень, як предмет та об'єкт дослідження (читач, читацька діяльність, читацька психологія); метод, переважно безпосереднє спостереження і бесіда; джерела пізнання.

Література

1. Балика Д. А. Аналітичний та синтетичний методи вивчення читачівства // *Бібліолог. вісті.* – 1926. – № 1 (10). – С. 16.
2. Балика Д. А. Бібліотека в минулому: Культурно-історичний нарис. – К.: ВБУ, 1925. – 116 с.
3. Балика Д. А. Вивчення українського читача // *Бібл. журнал ВБУ.* – 1925. – № 8–10. – С. 68–76.
4. Банк Б. В. Изучение читателей в России (XIX в.). – М.: Книга, 1969. – 262 с.
5. Гавриш В. Десятилетие Каневской публичной библиотеки // *Киевская старина.* – 1889. – № 8. – С. 544–549.
6. Городиский А. Мысли южнорусса // *Основа.* – 1862. – № 10 (9). – С. 1–25.
7. Животко А. П. Історія української преси / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
8. Зворський С. А. Біля витоків вивчення українського читача-селянина (Розвідки Б. Грінченка з питань соціології читання на сторінках книги «Перед широким світом») // *Соц. дослідж. в б-ках.* – К., 1995. – Вип. 13. – С. 13–19.
9. Здобнов Н. В. История русской библиографии до начала XX века. – М., 1955. – С. 607.
10. Костомаров М. И. О преподавании на южно-русском языке // *Основа.* – 1862. – № 5 (Май). – С. 5–15.
11. Куліш П. Перегляд українських книжок // *Твори Пантелеймона Куліша.* – Львів, 1910. – Т. 10. – 503 с.
12. Лутовінова В. І. Христина Алчевська та її внесок в теорію і методику вибіркового бібліографування // *Вісн. Кн. палати.* – 1998. – № 2. – С. 30–32.
13. Общественные библиотеки на Юге // *Основа.* – 1861. – № 7 (июль). – С. 139–152.
14. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: У 2-х кн. – К.: Наук. світ, 2000. – 307 с.
15. Прокопич В. Народна школа і рідна мова на Україні // *Світло.* – 1914. – Кн. 7–8. – С. 45.
16. Тимошенко І. В. Читачі публічних бібліотек України: основні напрями вивчення (1900–1930-ті рр. ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 198 с. – Машинопис.